

ОБРАЗНО-СИМВОЛІЧНИЙ ТИП МИСЛЕННЯ Г. СКОВОРОДИ

У статті розглядається поняття символізму як багатозначного, образно-чуттєвого вираження смислової предметності, яке складає основу філософсько-релігійної спадщини Г. Сковороди. Автором підкреслюється, що символ є не тільки перехідним ступенем до інших форм пізнання, але й основним змістом релігійних і філософських понять. Доведено, що головним лейтмотивом філософії Г. Сковороди було осягнення проблем онтологічного, морального, релігійного та духовного характеру за допомогою релігійного символізму.

Ключові слова: символізм, релігійні символи, символізація, людина, Бог, Біблія, образ, істина.

Г. Сковорода є одним з найвідоміших українських філософів у колі фахівців з соціально-гуманітарних наук. Його життя сповнене багатьма таємницями та легендами, а його роль в українському та світовому філософсько-культурологічному просторі можна порівнювати з класиками світового рівня. Головними методологічними принципами філософсько-релігійної системи Г. Сковороди було заперечення та спростування зовнішньої, видимої матеріальної сутності світу та розкриття вищої, внутрішньої, невидимої духовної сутності буття, яку він обґрунтував за допомогою образно-символічної термінології. Цю особливість його філософствування можна помітити вже у ранній період творчості. Символ, для молодого Сковороди, був не тільки перехідним ступенем до інших форм пізнання, але й власне основною сутністю релігійних понять. Саме в образно-символічному мисленні всебічно розкривається і реально функціонує будь-яка форма буття, яка втілена мислителем в акті символізації у її предметну, чуттєво сприйнятту реальність і внутрішню світосприйнятту суб'єкта. Тому, дослідження символізму у творчості Г. Сковороди є актуальним з огляду на те, що за допомогою символів можна зрозуміти істинну сутність особистісного ставлення мислителя до зображуваного предмету, явища, процесу чи події.

Образно-символічний тип мислення Г. Сковороди є однією з центральних філософсько-релігієзнавчих проблем у сучасному сквородинознавстві. Стиль мислення і філософствування українського любомудра не можливо розглядати у відриві від традицій європейського Просвітництва та українського бароко, де органічно поєднувалися література і філософія, красномовство і мудрість, формальна логіка і схоластичне богослов'я, догматична оцінка і езопівська іронія, образи і поняття, символи і категорії, інтуїція і дискурс та ін. Дослідженню різних аспектів цих питань, виявленню сутності та розкриттю специфіки образно-символічного відображення реальності у сквородинівському філософсько-релігійній спадку присвячено безліч робіт. У них розглядаються особливості образно-символічного мислення Г. Сковороди, які він використовував у своїй творчості. Більшість з цих досліджень становлять теоретичні розробки, які спрямовані на вирішення філософсько-методологічних питань символізму.

Дослідження образно-символічного типу мислення у філософсько-релігійному вченні Г. Сковороди ґрунтується, насамперед, на його текстах. Глибокому осмисленню релігійно-філософських ідей українського філософа допомогло використання праць І. Валявко, М. Кашуби, В. Нічик, М. Поповича, Д. Чижевського, Л. Ушкалова, та багатьох інших відомих філософів, чії роботи включають системний виклад філософсько-релігійних, богословських поглядів мислителя. На основі цих напрацювань постала мета написання статті – проаналізувати особливості використання Г. Сковородою символіки у своїй творчості.

Проблема образно-символічного відображення реальності має довгу історію, але й до теперішнього часу продовжує привертати увагу дослідників. Образно-

символічна природа світу одночасно зберігає загадковість та інтригує своєю містичною незбагненністю. Щоб зрозуміти сутність філософсько-релігійного вчення Г. Сковороди про "три світи", "істинну людину", ідеї кордоцентризму, "сродної праці", самопізнання, тощо, необхідно спочатку спробувати розкрити своєрідну діалектику образно-символічного мислення філософа, враховуючи, що одну групу символів він пов'язував з інтерпретацією зовнішніх вимірів буття, а іншу – внутрішніх.

У творчості Г. Сковороди усі філософські та релігійні проблеми розглядаються за допомогою символізму. Образно-символічне мислення як вираження смислової предметності складало основу філософського стилю мислителя. Символізм розуміється українським мислителем як діалогічний процес формування уяви, в основі якої міститься глибинний сенс предмета чи явища, яке відображається і знаходить повну актуалізацію тільки за допомогою самого символу. Символ усвідомлюється як універсальна внутрішня цілісність, що виражає певну дійсність і реалізується в усій своїй повноті в процесі відображення конкретного явища. Через символізм український мислитель намагається розкрити метафізичну сутність буття, конкретного явища або події, яка виражається в унікальній інтуїтивній системі образно-символічних засобів. Повністю розкривається ця символіко-смилова предметність тільки в момент осмислення конкретного символу. Ця осмисленість виступає у якості процесу особистісної актуалізації символу. У цілому, символізм розуміється Г. Сковородою як образно-чуттєвий процес, в основі якого знаходиться специфічний образ, який містить у собі глибинну сутність об'єкта, що символізується.

Усвідомлюючи складність для людського розуму пояснення божественної сутності та світобудови, а також продовжуючи ранньохристиянську і ранньопатристичну езотеричну традицію, Г. Сковорода у своєму філософсько-релігійному вченні застосовує символи, які виявляються єдиною можливим способом пошуку шляхів пізнання істини в системі людського досвіду. При цьому аналіз зовнішньої сутності символу дозволяє перейти до об'єктивних чинників, що характеризують приховану сутність. Це дає один з головних ключів до розуміння символізму не тільки у філософії, а й у всій українській художньо-естетичній бароковій культурі.

У символізмі Г. Сковороди розкривається істинна достовірність світу в божественній первозданності. На виразному рівні символ постає системою багаторівневих взаємозв'язків між усіма елементами філософсько-літературної мови. Тому вивчення символізму дозволяє зрозуміти сутнісний сенс творчості українського мислителя.

Посилаючись на вчення Г. Сковороди можна сказати, що у символі міститься сутність деякої речі, причому рівної тому, що вона символізує. Однак те, що символ символізує, не ототожнюється з ним. У цьому сенсі, символ як сутність речі не вказує на іншу річ, а вказує на "інше", на деякий ідеальний зміст свідомості, що не зводиться до чуттєвої предметності. Зміст символу український мислитель наповнював завжди чимось

об'єктивно не визначеним і доступним тільки через інтерпретацію. Символ є образом об'єктивної дійсності певного суб'єкта, яка дана йому в чуттєвому і практичному досвіді. Через символи Г. Сковорода намагався зрозуміти і доступно пояснити, такі поняття як смерть, Бог, людина та ін. Тому, символ виступає у нього образом іншого, того, що саме по собі не може бути предметом уяви в звичайному його розумінні. Якщо знак вказує на загальне і специфічне, то символ – на загальне і ціле. Ця особливість дозволяє символу втілювати ідеальний зміст в різних чуттєво-предметних формах і бути задіяним в конкретних життєвих умовах та різних формах діяльності людини. Саме в таких предметних та діяльнісних формах символ розкриває власну істинну сутність. Через них духовна реальність стає доступною уяві та свідомості людини.

З праксеологічних позицій образно-символічний тип мислення Г. Сковорода завжди вимагає своєрідної десимволізації, тобто певної герменевтичної процедури розшифрування прихованих смислів на рівні свідомості. Символ, за своєю природою, має дещо спільне з об'єктом, який символізується, та стимулює роботу свідомості на розшифрування конкретного змісту. Він виступає в якості особливого засобу пізнавальної діяльності, який є одночасно і образом самого себе, і образом того, що саме по собі не може бути предметом зовнішнього пізнання. Завдяки символу людина здатна сприйняти не тільки об'єктивну реальність, а й наблизитися до внутрішньої сутності предмета, прихованої від безпосереднього споглядання. Тому пізнавальну функцію символу український філософ розглядав як можливість виходу за межі емпіричних фактів у процесі пізнання.

Г. Сковорода постійно звертав увагу на образно-символічне пізнання людини. У його творчості можна зустріти проникливе уявлення про сенс християнського символізму, побачити поважне ставлення до біблійних і релігійних образів та імен. Український мислитель стверджував, що для правильного розкриття їхнього змісту необхідно володіти певними духовними якостями. Він не роз'яснює їх детально, але, виходячи з контексту його творчості, можна припустити, що йдеться про інтелектуальну зосередженість на поглибленому спогляданні символізму Біблії та духовній концентрації на її образах.

У своїй творчості український любомудр продовжує досить добре розроблену до нього традицію символіко-алегоричної екзегези текстів Біблії, що походить від ранньохристиянських отців церкви. Активно спираючись на неї, він дає особисте символічне тлумачення багатьох місць Святого Письма.

Власну систему символів український філософ-символіст формує на основі Біблії, де виділяє як окремі імена, що позначають Бога, так і цілі сцени, діяння, персонажі, сюжети біблійних історій, конкретні висловлювання і пророцтва, які стають носіями сакрального знання. Як прихильник ранньохристиянської езотеричної традиції, Г. Сковорода стверджував, що біблійний символізм приховує у собі сутність християнських істин. Український гуманіст переконаний, що тексти Біблії, передбачаючи високі розумові здібності людини, здатність до наполегливої інтелектуальної праці відкривають перед нею священне знання в поетичних символах і образах. Символізм, який міститься у Святому Письмі, виражає невимовне, надчуттєве та веде людину до гармонії з вищими світами. Тому, згідно з ученням українського мислителя, біблійні символи доступні для розуміння простим людям. Однак вони можуть вводити людину і в оману, якщо вона сприймає їх догматично і формально. Зацикленість на пишновмовності символічних висловів, якими переповнена

Біблія, може збентежити та зупинити людину на шляху до істини. Щоб уникнути цього, вона повинна зуміти ухилитися від буквального розуміння біблійних фавул та знайти підходи до їхнього істинного тлумачення.

Символічний світ Біблії відкривається людині сам у процесі метафізичного осягнення біблійних текстів. Символічне у творчості Г. Сковорода часто виступає майже синонімом містичного. Не випадково український філософ стверджував, що священні символи несуть в собі невимовну красу, тобто поєднують містичний зміст сакральності-символічного знання з естетичною реальністю. Досліджуючи кожен конкретний біблійний символ, Г. Сковорода вказував на те, що один і той же аналог або образ може мати, у залежності від контексту і онтологічного статусу, різні значення. Наприклад, символ вогню може уособлювати як Бога, так і Його слова.

Система символів і образів у Г. Сковорода має власного виразника символічного знання. За допомогою символів людина не стільки чує виразника символічного знання, скільки містично або естетично долучається до нього і стає його частиною. Таким чином, вона стає елементом символічних ідей. Наблизитися до цієї містичної єдності можна тільки тривалим духовним вдосконаленням, усвідомивши і осмисливши всю проблематику багаторівневого світу символів і поступово долаючи її рівень за рівнем.

Образно-символічний тип мислення Г. Сковорода базується на символіко-алегоричному розумінні тих чи інших священних таїнств і церковних образів. Це означає, що всю церковно-обрядову діяльність український мислитель розглядав у образно-символічному вимірі. На його думку, церковно-обрядова діяльність не тільки символічно вказує на щось, а й містично здійснює те, що вона символізує.

Приділяючи особливу увагу символічному мисленню, практично у всіх своїх творах український мудрець формувал особливий тип образно-символічного Богопізнання. У одній із перших своїх робіт "Начальная Дверь ко Християнскому Добронравію" він зібрав багато думок, які в подальшому стали головним проектом його філософсько-педагогічної діяльності. Ця не велика робота вирізняється ясністю і оригінальністю думки, своєрідністю сковородинівської форми та стилю, образно-символічною змістовністю. У ній Г. Сковорода детально розглянув безліч позитивних імен Бога, зосередившись більше на уяві, а не на доказі, дав докладне пояснення їх символічного сенсу: "Весь Мір состоит из двух Натур: одна видимая, другая невидимая. Видимая Натура называется Тварь, а невидимая – Бог. Сія невидимая Натура, или Бог, всю Тварь пронизает и содержит, вездѣ всегда был, есть и будет. Напримѣр, тѣло чловѣческое видно, но пронизающій и содержащій оно Ум не виден. По сей причинѣ у древних Бог назывался УМ ВСЕМІРНЫЙ. Ему ж у них были разныя имена. Напримѣр: Натура, Бытіе вещей, Вѣчность, Время, Судьба, Необходимость, Фортуна и проч[ая]... А у Христіян знатнѣйшія Ему имена слѣдующія: Дух, Господь, Царь, Отец, Ум, Истина" [5, с. 214–215]. У основі цих понять лежить ім'я Бога, яке вказує своїм змістом на Його сутність. І вже з імені і навколо імені виникає певна символіка та образність. Символи мають свої архетипи в метафізичній реальності, але далеко не завжди їх можна візуально зобразити. Тобто, не всі символи набувають видимого вигляду духовної реальності, однак при цьому вони дають людській свідомості певне духовне уявлення про цю реальність.

Образно-символічний спосіб мислення Г. Сковорода реалізовував у контексті пізнання внутрішньої божественної сутності через символ кола, кільця або колеса.

У власній герменевтичній системі, мислитель відобразив весь світовий досвід інтерпретації кола як символу вічності. Рух по колу означає постійне повернення до власної духовної сутності. Коло як суцільна, замкнена лінія символізує вічність і виступає первинним символом єдності, вічності й досконалості. У своїй роботі "Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis" Г. Сковорода говорив: "НАЧАЛО и КОНЕЦ есть то же, что БОГ или ВЪЧНОСТЬ. Ничего нѣтъ ни прежде Ея, ни послѣ Ея. Все в неограниченных своих нѣдрах вмѣщает, и не Ей что-либо, но Она всему Началом и Концем... ВЪЧНОСТЬ не начинаемое свое и послѣ всего остающееся Пространство даже до того простирает, чтоб Ей и предварят все-на-все. В ней так, как в Колцѣ: первая и послѣдняя То́чка есть та же, и гдѣ начало съ, там же и кончилось" [5, с. 735].

Образно-символічне розуміння божественного буття зустрічається і у трактаті Г. Сковороди "Кольцо". Бога неможливо зафіксувати у просторі та часі, тому він є одразу початком і кінцем, де починається там і закінчується. Таким чином, Бог все починає та закінчує, тому він не має нічого перед собою та після себе. "Он начинает все, не начинается; тѣмъ есть начало. Не может быть началом ничто, ести прежде того было что-либо. То одно есть истинное начало, что все предваряет и само ничѣм не предваряемо. Один только Бог есть родное Начало, что все предваряет. Он все предваряет и послѣ всего остается, чего ни о чем другом уже сказать не можно" [5, с. 592]. Отже, коло символізує життя, яке з кінця повертається на початок, а з початку рухається до кінця. Похідним від символу кола у творчості Г. Сковороди є символ Сонця, що втілює вічну сутність, тобто Бога. Сонце – це джерело найвищих цінностей, ідеалів, взірців духовної сутності людини.

Не можна обійти поза увагою і символ змія, який виражає кругобіг чи круговий рух. "А Змій, держащій во устахъ свой хвост, присѣняет, что безконечное НАЧАЛО и безначальный Конѣц, начиная, ко́нчит, конча́я, начинает" [5, с. 739]. Змій є символом діяльності розуму, який зайнятий емпіричним пізнанням предметного світу. За допомогою цих символів пояснюється початок буття Всесвіту, який сам себе розуміє та усвідомлює. Це символічний шлях повернення людини до самої себе, вихід із зовнішнього матеріального світу та єдність з внутрішньою сутністю свого існування.

Образно-символічне мислення Г. Сковороди знало впливу християнських уявлень про мінливість людського життя в реальному світі та вічне існування душі в потойбічному просторі. Відтак, творчість українського мислителя включає символіку, яка відображає час, колообіг та циклічність світу, постійні зміни людської природи. Єдність макрокосму та мікркосму ставить людину в центр світу і встановлює її нерозривний зв'язок з природою та Богом як джерелом істини. Духовний світ людини вміщує у собі неповторну частину божественної сутності. Так людина об'єднує матеріальний світ, маючи можливість за допомогою своїх відчуттів, інстинктів та практичних дій створювати та змінювати фізичні об'єкти, і, водночас, світ духовний, оскільки душа людини може виходити за межі матеріального у сферу божественної природи.

Ідеї про самопізнання, дуалізм природи людського буття зумовлює своєрідність сприйняття символіки у творчості Г. Сковороди. За допомогою символів здійснюється єдність скінченного і нескінченного, мінливого і вічного. Головним символом, який покликаний втілити вічність у людині, жагу до добра і готовність прийняти це добро є серце. Серце виступає водночас ключем до розуміння божественного і місцем Божої

присутності в людині. "А как чистое и свѣтлое, как плу́денное ве́дро, СЕРДЦЕ есть истинный БОГ, так стихійное и пепельное есть нечистый Дух" [5, с. 799]. У творах Г. Сковороди, серце постає символом істинної людини – людини, яка перебуває у єдності з Богом. У серці людини перебувають першопричини її вчинків і почуттів, через які проявляється духовний світ індивідуальності. У духовному світі людини є глибинна таємниця серця, яку не можна пояснити за допомогою традиційних канонів людського життя. Тому, саме у серці зосереджується джерело нових дійсних життєвих смислів, які виводять людину за межі зовнішніх форм душі у вічність. Серце символізує безсмертну і вічну людину, яка прагне до Бога: "Человѣк состоит не во вѣдѣнней своей Пло́ти и Крови, но Мысль и Сердце его – то и истинный Человѣкъ есть" [5, с. 239].

У основі образно-символічної системи Г. Сковороди лежить, з одного боку, віра в унікальну індивідуальну духовну сутність людини, а з іншого – переконаність у нерозривну єдність людського буття з Богом. Людські думки, дії та вчинки є не образом зовнішньої видимості, а виразом людської душі. Усе, що людина відчуває за допомогою своїх органів чуття, отримує аналіз та набуває свого остаточного виразу через духовний світ людини. Одухотворення божественної сутності в людській душі, визнання серця місцем перебування Бога в людині, надихало її, пригноблену догматичним дуалізмом церковного віровчення, зневірену в собі до самопізнання, пізнання власного серця, віру в себе.

Висновки. Узагальнюючи наведені цитати і висловлені міркування, можна сказати, що образно-символічний тип мислення Г. Сковороди має великі можливості при розкритті релігійних проблем суспільного життя. Творчість українського філософа за своєю природою глибоко символічна. Він використовує в своєму мисленні велике розмаїття символічних форм: лінгвістичних, математичних, образотворчих, релігійних, музичних тощо. Символи необхідні йому для усвідомлення, розуміння існуючої реальності і себе в ній. У вченні про "три світи" він виділив тексти Біблії у окрему онтологічну реальність, надавши їм статусу третього світу, світу символів. Г. Сковорода вважав, що символи, якими переповнене Святе Письмо, відображають певну суб'єктивну духовно-психологічну реальність, яка виникала у внутрішньому світі людини в процесі контакту із зовнішнім світом і відображають об'єктивну соціально-релігійну дійсність. Іншими словами, символіка – це суб'єктивна копія об'єктивно існуючої соціально-релігійної дійсності. Це спеціально створений у процесі духовної діяльності феномен, який володіє унікальними можливостями образно-символічного пізнання світу, яке ніяким чином не суперечить його раціонально-понятійному рівню. Тому творчість Г. Сковороди містить багато різноманітних образно-символічних форм, які виступають основою формування його філософсько-релігійних ідей. Релігійний символізм виконує роль провідника, який вказує на глибоку таємницю, через відкриття якої лежить шлях до пізнання сутності всього світу. За допомогою символіки філософ-гуманіст вибудував учення про Бога, "три світи", самопізнання, кордоцентризм, щастя тощо.

Таким чином, символ важливий, для українського мислителя, перш за все, закладеним в нього ідейним змістом. Образно-символічний тип мислення Г. Сковороди є одним із методів який він використовував для пізнання істини, внутрішньої сутності речей. У будь-яких явищах, предметах, діях або подіях можна побачити потаємний сенс, внутрішню природу, духовну сутність, які стають символічними коли наповнюються

змістом, відмінним від їх власного, і висловлюють його, перетворюючись у зовнішню оболонку символу.

Ідеї символізму, які були реалізовані в творчості великого українського мудреця, залишаються актуальними і в наш час, відіграючи велике значення як для гуманітарних, так і природничих наук, адже символічні образи, в процесі пізнавального пошуку, інтегруються в раціональні поняття і категорії, у яких вони не зникають, а навпаки, залишаються основою пізнання істини.

Список використаних джерел:

1. Валявко І. Джерела містичного світогляду Григорія Сковороди: спроба наукової ретроспективи / І. Валявко // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність / Відп. ред. проф. І.П. Стогній. – Київ, 2003. – С. 96 – 120.

2. Кашуба М. Розуміння творчості в філософії Григорія Сковороди / М. Кашуба // Григорій Сковорода – духовний орієнтир для сучасності: зб. наук. праць Переяслав-Хм. 13-х Сковородинівських читань: у 2-х кн., кн. 2. – К., 2007. – С. 62 – 70.

3. Нічик В.М. Проблема Бога і світу в творах Г.С. Сковороди / В.М. Нічик // Сковорода Григорій: Дослідження, розвідки, матеріали: Збірник наукових праць / Упоряд. В.М. Нічик, Я.М. Стратій. – Київ: Наукова думка, 1992. – С. 69 – 79.

4. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи / М. Попович / Худож. оформ. О. Білецького. – К.: Майстерня Білецьких, 2007. – С. 175 – 186, С. 191 – 197.

5. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків – Едмонтон – Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.

6. Ушкалов Л. Біблійна герменевтика Григорія Сковороди на тлі українського барокового богомислення / Л. Ушкалов // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Харків, 1999. – Т. 8. – С. 23 – 44.

7. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Д. Чижевський. — Харків, 2004. — С. 25 – 129, С.237 – 242.

Надійшла до редколегії 10.05.17

Н.С. Рык

ОБРАЗНО-СИМВОЛИЧЕСКОЙ ТИП МЫШЛЕНИЯ Г. СКОВОРОДЫ

В статье рассматривается понятие символизма как многозначного, образно-чувственного выражения смысловой предметности, которое составляет основу философско-религиозного наследия Г. Сковороды. Автором подчеркивается, что символ является не только переходной ступенью к другим формам познания, но и основным содержанием религиозных и философских понятий. Доказано, что главным лейтмотивом философии Г. Сковороды было постижение проблем онтологического, нравственного, религиозно-духовного характера с помощью религиозного символизма.

Ключевые слова: символизм, религиозные символы, символика, человек, Бог, Библия, образ, истина.

M.S. Ryk

FIGURATIVELY-SYMBOLIC TYPE OF THINKING OF H. SKOVORODA

The article deals with the concept of symbolism as a meaningful, figuratively-sensual expression of semantic objectivity, which is the basic of the philosophical and religious heritage of H. Skovoroda. It is emphasized that the symbol is not only a transitive stage to other forms of cognition, but also the basic meaning of religious and philosophical concepts. It is proved that the main subject of H. Skovoroda's philosophy was the comprehension of problems of ontological, moral, religious and spiritual character with the help of religious symbolism

Key words: symbolism, religious symbols, symbolization, man, God, Bible, image, verity.